

ТЯЛОТО НА ЛАГЕРИСТА: ЖИВОТ ПО ГРАНИЦИТЕ НА СМЪРТТА

Мартин Канушев

Резюме: Статията изследва няколко исторически метаморфози на наказваното тяло, които представляват политически технологии: изтезаваното, затворническото и лагерното тяло. Ключовата предпоставка на анализа е, че във всяко общество тялото е обградено от сили, които му налагат ограничения, забрани и задължения; то е потопено в едно политическо поле, а властовите отношения осъществяват специфичен захват върху него. Изтезаваното тяло е приложната точка на класическата наказателна практика, защото чрез него се разкрива истината и се упражнява властта; публичното изтезание е особено производство на страдания, ритуал, организиран за белязване на жертвите и бляскава демонстрация на суверенната власт. Затворническото тяло е обградено от една система от дисциплинарни принуди; това е тяло, което се манипулира, което се формира, което се дресира, което се подчинява, което отговаря, което става умело и чиито сили се множат; полезно и послушно, „покорно“ тяло. Лагерното тяло е „абсолютно убиваемо“; то е конструирано чрез тотално разрушаване на човешкия статус в резултат на унищожаването на юридическата, моралната и уникалната личност на субекта. Това е съществуване на „живи мъртъвци“, защото самата смърт е превърната в безкраен процес, тъй като еднакво успешно е възпрепятствано както живеенето, така и умираването. Пред нас е „радикалното зло“, свързано с възникването на обществена система, където всички хора са станали еднакво излишни: „живи трупове, подлежащи на масово унищожение“.

Ключови думи: власт, политическа технология, тяло, наказание, изтезание, затвор, лагер

Тази статия е посветена на една литературна антиутопия – наказателната колония – и на три политически технологии на наказваното тяло: изтезаваното тяло, затворническото тяло и лагерното тяло. Ръководен принцип на предстоящия анализ: човешкото тяло е потопено в едно политическо поле, което е исторически специфично и изменящо се; властовите отношения осъществяват непосредствен захват над него; те го обграждат, бележат го, измъчват го, превъзпитават го, принуждават го към труд, производство и покорство, изграждат неговите полезни способности, експериментират с него, не рядко го унищожават, превръщайки го в абсолютно убиваемо. „Тази политическа обсада на тялото е свързана чрез сложни и реципрочни отношения с неговото икономическо използване; в голяма степен тялото е обградено от отношения на власт и господство именно в качеството си на производителна сила; но, от друга страна, установяването му като работна сила е възможно,

само ако е поставено в една система на подчиненост (в която нуждата е грижливо устроен, пресметнат и използван политически инструмент); тялото се превръща в полезна сила, само когато е едновременно произвеждащо и подчинено тяло. Това подчинение не се постига единствено със средствата на насилието и идеологията; то може да бъде и пряко, физическо, да отговаря на силата със сила, да се опира на материални елементи и въпреки това да не бъде насилствено; то може да бъде пресметнато, организирано, технически промислено, може да бъде изкусно, да не използва оръжия, нито терор и въпреки това да бъде физическо. С други думи, може да съществува едно „знание“ за тялото, което да не се покрива с науката за неговото функциониране, и едно владение над неговите сили, което е нещо повече от способността за тяхното побеждаване: това знание и това владение съставят онова, което можем да наречем политическа технология на тялото“ (Фуко 1998: 30–31).

В своя разказ, озаглавен *В наказателната колония*, Франц Кафка описва един специфичен и същевременно абсурден модел на наказателно правосъдие. Това строго „съдопроизводство“ е свършено от гледна точка на своето социално функциониране и свръхефективно от гледна точка на практическите резултати, до които достига. В неговата „научна“ форма на рационалност е залегнала идеята за справедливостта, която е движещ мотив, ключово основание и окончателна цел на наказанието. Въпросната справедливост „тържествува“ в процеса на изпълнение на екзекуцията и блесва за миг като „просветление по измъченото лице“ на осъдения. Мигът, в който той осъзнава изписаната върху собственото си тяло присъда, е начало и край на най-сетне постигнатата справедливост. Но тази справедливост е преходна, дори мимолетна; тя трае само миг и след това отминава. Затова трябва да бъде постигана отново и отново, при всяка следваща екзекуция.

Социалната организация на този вид абсурдно правораздаване е пределно опростена; елементите, от които се състои предварителното следствие, и съдебният процес са сведени до един определен минимум. Уредбата на Наказателната колония е така свършена и универсална, че в действителност никакви иновации не могат да бъдат правени. Защото централно място в това правосъдие е отредено не на някой друг елемент или механизъм, а на изпълнение на наказанието, извършвано от машина. А машината работи безотказно, „неуморно“, в продължение на дванадесет часа; дори и да възникне някаква, макар и дребна техническа повреда, тя бива отстранявана незабавно. Апаратът за екзекуции еднократно се задвижва на ръка, след което започва да действа напълно самостоятелно и безпроблемно. Накратко, в това микрообщество наказателното право функционира автоматично, тъй като машината работи независимо от човека. Ето я утопията за правосъдието-машина, за която редица реформатори, философи и юристи са мечтали; правосъдие неизбежно, мълниеносно и свършено, сведено единствено до техническата прецизност по изпълнение на екзекуцията.

Кои обаче са следствените и съдебните, накратко юридическите процедури, предхождащи изпълнението на наказанието? Каква е „историческата“ специфика на това абсурдно от съвременна гледна точка съдопроизводство? В крайна сметка, как е възможно то не просто да „съществува“, но да бъде и социално ефикасно; да възстановява и възмездява накърнената справедливост? Ето как: обществените отношения в границите на Наказателната колония се поддържат единствено от строги, еднозначни и категорични заповеди. Тези заповеди имат статут на „правни“ норми, чието престъпване с необходимост, с неизбежност довежда до наказание. Но заповедите-правила не са кодифицирани под формата на писан текст, който е всеобщовалиден; следователно, този вид наказателна практика гледа на „законите“ като на хронични междуличностни задължения. Това е наказателна власт, за която „неподчинението е акт на враждебност, начало на бунт; власт, която не е длъжна да обяснява защо прилага законите си, а трябва да посочва враговете си и да показва развихрената сила, която ги заплашва; власт, която поради липса на непрекъснат надзор се спрем да поддържа своето въздействие посредством блясъка на отделните си проявления“ (Фуко 1998: 60).

И така, социалният ред в това съвършено микрообщество се поддържа чрез автоматичното действие на заповедите-правила и наказанията-санкции, налагани за отклонението от тях – публичните ритуали на екзекуцията. Едно действие, пристъпващо границата на съответната заповед, в същия този момент и със самото това бива определено като престъпление, а нарушителят на правилото – като престъпник. Истината за извършеното не е въпрос на разкриване и доказване; тя от самото начало е очевидна, както за съдията, така и за осъдения. Тук се изхожда от един-единствен фундаментален принцип: „Вината винаги е несъмнена“. След като някой не е спазил дадена заповед той умишлено е целял и желал резултата от своето действие. Той изначално е виновен, защото е могъл да се откаже от своето намерение, но не го е направил. Не би могло и да бъде по друг начин.

При този модел на наказателно правосъдие отсъства както предварително разследване, така и съдебен процес. Доказателства за конституиране на вина и произнасяне на присъда не се събират и проверяват, а и практически не са необходими. Няма нужда от разпит на задържания, още по-малко от неговото самопризнание. Не съществува публично обвинение; подсъдимият няма право на защита и последна дума. Това правосъдие не познава прокуроори и адвокати; свидетели и експерти не се призовават. Фактическите обстоятелства по делото са елементарни, по полицейски прозрачни; не е спазена важната заповед „Почитай началника си“. Присъдата е произнесена веднага след като единственият свидетел, който е и потърпевш от случилото се (самият началник), е дал своите показания. Осъденият на смърт не само не е изслушан преди постановяването на присъдата; той дори не знае, че тя съществува. В действителност, той не знае, че е осъден. „Би било безполезно да му се оповестява присъдата. Нали ще я узнае върху тялото си“ (Кафка 1983:

122). Вземането по този начин съдебно решение е окончателно и не подлежи на обжалване или протест; тук не съществува апелативна или касационна инстанция. Следва незабавно изпълнение на наказанието.

И още нещо, престъплението и наказанието в това „право“ не се съотнасят по строго необходим начин едно към друго. Наложена санкция не произтича съразмерно спрямо характера, тежестта и обстоятелствата, при които е извършено нарушението. Съществува едно-единствено наказание – смъртното, което се прилага спрямо всички възможни престъпления. Но това не е смъртта, предизвикана от гилотината; смърт, мигновена и причинена от веднъж; това дори не е смъртта на бесилката или разстрела, на електрическия стол или умъртвяващата инжекция; тази смърт е бавна, постепенна, максимално разтеглена във времето. Що за етика на смъртта е това? Изпълнението на наказанието заема най-важната част от процеса, а правосъдието е редуцирано до екзекуцията. Екзекуция – публична, продължителна и мъчителна. Няма как да бъде по друг начин, тъй като машината работи в продължение на дванадесет часа, и то без да спира нито за миг. Тя е прозрачна, с пълна видимост, за да може публиката да наблюдава настъпващите промени в поведението на осъдения и да следи за точното изпълнение на присъдата. През тези часове правосъдието-машина – бавно и постепенно, все по-дълбоко и по-дълбоко, изписва върху тялото на престъпника „законната“ присъда: нарушената от него заповед. По този начин съответната „норма“ става неразделна част от телесната конституция на индивида; тя се вписва не в неговата личност, съзнание или поведение, а в самото му тяло. Става дума за съществуването на една правосъдна органика, съчетана с една наказателна естетика. Защото апаратът за екзекуции е устроен по начин, че постоянно запазва публичната четивност на изписвания текст. Но надписът не бива да бъде изпълнен единствено с прости думи; той не трябва да убива веднага, а средно в продължение на дванадесет часа. Именно поради тази причина е необходимо той да бъде заобиколен от множество орнаменти. Същинският текст обточва тялото само като тесен пояс, останалото място е предназначено за „украсата“. Най-важна обаче е промяната, която настъпва с осъдения по време на шестия час; тя се състои в обземащото го просветление. Въпросното „просветление“ започва най-напред около очите и оттук се разпростира навред. А не се е случило нищо ново, човекът просто започва да разчита надписа, той изостря устни, сякаш се вслушва. Видяхте, че не е лесно да се разгадае надписът с очи. Нашият човек обаче го разчита с раните си. Наистина това изисква много работа: нужни са му шест часа, за да я извърши. А после машината го набучва целия и го хвърля в ямата. С това присъдата е изпълнена“ (Кафка 1983: 123).

В *Надзор и наказание* Мишел Фуко описва публичното изтезание на тялото като политическа технология, защото е прицелна точка на наказателната

власт през класическата епоха¹. Но изтезанието е както легална, така и легитимна техника, и не трябва да грешим, като го определяме чрез крайностите на някаква беззаконна ярост. Защо? Защото, за да бъде изтезание, наказанието трябва да отговаря на три основни изисквания: на първо място, то трябва да причинява известно количество страдание, което ако не можем да измерим точно, поне да можем да сравняваме и йерархизираме; смъртта е изтезание дотолкова, доколкото е не само лишаване от правото на живот, но и повод за, и завършек на една пресметната градация от страдания: като се започне от обезглавяването, което свежда всички страдания до един-единствен жест и един-единствен миг: нулевата степен на изтезанието – и се завърши с разчекването, което ги прави почти безкрайни, като междувременно се премине през обесването, кладата и колелото, върху което агонията трае дълго; смъртта-изтезание е изкуство да се поддържа живота в страданието, разделяйки го на „хиляди смърти“, и да се постигне, преди да настъпи край на човешкото съществуване, „най-рафинираната агония“. „Изтезанието се основава на едно количествено изкуство на страданието“, заключава Мишел Фуко. На второ място: това наказателно производство е подчинено на правила. Изтезанието съотнася типа телесно посегателство, качеството, силата и продължителността на страданията с реалната тежест на престъплението, с личността на престъпника, с общественото положение на жертвата. Съществува един „юридически кодекс на болката“, когато наказанието е измъчване, то никога не се стоварва случайно или наведнъж върху тялото; пресмята се съгласно строго определени правила: брой на ударите с камшика, място на изгарянето с нажежено желязо, продължителност на агонията на кладата или колелото, вида на наложеното осакатяване, начина на разчекване и т.н. Всички тези елементи умножават наказанията и се комбинират по различен начин в зависимост от съдилищата и престъпленията: едно голямо физико-наказателно знание. На трето място: изтезанието е част от ритуал; то трябва да бъде белязващо по отношение на жертвата – с белега, който оставя върху тялото, или с блясъка, който го съпътства, то е предназначено да позори този, който е подложен на него. Изтезанието, дори когато има за задача да „заличи“ извършеното прес-

¹ В своята книга *Наказание и социални структури*, публикувана през 1939 г., Георг Руше и Ото Кирхаймер съотнасят различните наказателни режими с обществените начини на производство, които ги пораждаат. Според тях в една робовладелска икономика наказателните механизми имат за социална функция да доставят допълнителна работна ръка – и да създават „гражданско“ робство в допълнение към онова, което осигуряват войните и търговията. Във феодалното общество и по време, когато парите и производството са слабо развити, наблюдаваме бързо и всестранно разпространение на телесните наказания – тъй като тялото в повечето случаи било единственото достъпно човешко благо. Изправителните домове, принудителният труд, наказателната манифактура се появяват успоредно с развитието и ускоряването на пазарните обороти на стоковото производство. Но тъй като промишлената система по необходимост изисква свободен пазар на работна ръка, делът на принудителния труд постепенно намалява в наказателните механизми на XIX век и се заменя със затвор, който не е чисто и просто изпълнение на една присъда „лишаване от свобода“, а има преди всичко изправителни цели.

тъпление, не връща в правилния път на закона; то чертае върху самото тяло на осъдения знаци, които трябва да бъдат неизличими. „А спрямо правосъдието, което го налага, наказанието трябва да бъде бляскаво, то трябва да бъде за всички нещо като негова победа. Самата крайност на извършваните насилия е част от неговата слава: това, че виновникът пъшка и крещи под ударите, не е срамен страничен ефект, а е самата церемония на правосъдието, което се показва в цялата си сила. На този факт вероятно се дължат и онези изтезания, които продължават и след смъртта на жертването: изгарянето на трупове, разхвърлянето на пепелта на вятъра, влаченето на телата върху решетки и излагането им на показ край пътищата. Правосъдието преследва тялото и отвъд всяко възможно страдание“ (Фуко 1998: 38). Следователно, публичното изтезаване не е чисто и просто телесно наказание, а представлява една политическа технология на наказването тяло, конституирана около три елемента: то е особено производство на страдания; ритуал, организиран за белязване на жертвите; „бляскава“ демонстрация на властта, която наказва.

И така, „наказанието във вида, в който се е ритуализирало още през XVIII век, трябва да се разглежда като политическо средство. То се вписва логично в една наказателна система, при която владетелят пряко или непряко изисква, решава и изпълнява наказанията, доколкото именно той с посредничеството на закона е засегнатият от престъплението. Във всяко нарушение има *crimen majestatis*, и най-дребният престъпник е потенциален цареубиец. А цареубиецът е ни повече, ни по-малко завършеният и абсолютен престъпник, защото вместо като всеки нарушител да прекрачи някое отделно решение или желание на върховната власт, той посяга на самия принцип в лицето на физическата личност на краля. Идеалното наказание на цареубиеца би трябвало да представлява сбор от всички възможни изтезания. То би било едно безкрайно отмъщение“ (Фуко 1998: 57). И наистина, ако изтезанието е толкова дълбоко вкоренено в класическата наказателна практика, то е, защото чрез него се разкрива истината и се упражнява властта, а тялото на осъдения е превърнато в централната приложна точка на върховната суверенна присъда.

Една друга политическа технология на човешкото тяло се ражда успоредно със завладяването на социалното тяло от наказателната институция на задържането – модерният затвор. Навлизаме в епохата на „наказателната трезвост“; изчезването на празничния спектакъл и премахването на публичното изтезаване са исторически знаци за възникването на нов властови захват върху осъдените тела. Върху какво в действителност е този подчиняващ захват? Кое трябва да поразява наказанието: „душите“ или телата на престъпниците? В крайна сметка възможно ли е да съществува безтелесно наказание? Да не се посяга на тялото, или колкото се може по-малко и то само за да се достигне в него нещо, което не е самото тяло. Някой би възразил: но затворът, каторгата, забраната за пребиваване, депортирането или изселването, които заемат толкова важно място в модерните правни системи, са именно „физически“ наказания: за разлика от глобата или конфискацията те засягат

непосредствено самото тяло. По-същественото обаче е, че отношението „наказание–тяло“ вече не е същото, каквото е било в епохата на изтезанията. Сега тялото е в ролята на инструмент или на посредник: ако посягат на него, като го затварят или го принуждават да работи, то е, за да лишат индивида от една свобода, която се смята едновременно за право и за благо. Според този фундаментален принцип тялото е обхванато в една система от принуди и лишения, от задължения и забрани. Изтезанието, самата телесна болка вече не е сред елементите, които конституират наказанието; то „не може да има за цел причиняване на физическо страдание или унижаване на човешкото достойнство“². „Наказанието е преминало от изкуство на нетърпимите усещания в система на отнетите права“, заключава Мишел Фуко.

И ако правосъдието все пак се нуждае от манипулиране и уязвяване на тялото на подсъдимия, то го прави отдалеч, по строги правила и с някаква „по-висша“ цел. Несъмнено наказанието е престанало да бъде съсредоточено върху изтезанието като техника, предизвикваща страдание; негов основен обект е станала загубата на някакво благо или право. Но едно наказание като принудителния труд и дори затвора – чистото и просто лишаване от свобода – винаги е придружавано от някакво добавъчно наказание, засягащо тялото: лишения, ограничения, изолация, насилие. Накратко, затворът и днес предполага някаква степен телесно страдание: наказанието наистина е трудно отделимо от определен минимум физическа болка. Следователно, модерното правосъдие съдържа един елемент на „мъчение“, който не е напълно овладян, но който все повече и повече се забулва от една безтелесна наказателна практика. Но ако наказанието и под най-строгите си форми вече не е насочено срещу тялото, върху какво тогава упражнява то своята власт? Отговорът от почти три века насам е все същият: „след като не е тялото, значи е душата“; на смяна на изкуплението, което се развихря върху тялото, е дошло едно наказание, което въздейства върху сърцето, мисълта, волята, нагласите и емоциите. Сега правосъдието трябва да насочи своята власт и своето знание срещу тази безтелесна реалност. Странен исторически обрат, защото „в нашите общества наказателните системи се вписват в една „политическа икономия“ на тялото – даже да не прибегват до груби и кървави наказания, даже когато използват „меките“ методи на затваряне и изправяне, винаги става дума именно за тялото и за неговите сили, за тяхната полезност, за тяхната покорност, за тяхното разпределение и подчинение... Човекът, за когото ни говорят и когото ни приканват да освободим, е вече сам по себе си резултат от едно подчиняване,

² Според чл. 36 на действащия у нас *Наказателен кодекс* (1) Наказанието се налага с цел: 1) да се поправи и превъзпита осъденият към спазване на законите и добрите нрави, 2) да се въздейства предупредително върху него и да му се отнеме възможността да върши други престъпления и 3) да се въздейства възпитателно и предупредително върху другите членове на обществото.

(2) Наказанието не може да има за цел причиняването на физическа болка или унижаване на човешкото достойнство (*Наказателен кодекс* 1968: 28).

много по-дълбоко от самия него. „Душата“, която живее в него, благодарение на която той намира своето съществуване, е част от господството, което властта упражнява върху тялото. Душата – резултат и оръдие на политическата анатомия; душата – затвор на тялото“ (Фуко 1998: 35).

Междинно обобщение: в края на XVIII век съществуват три начина на организация на наказателната власт; три политически технологии на човешкото тяло. Първият се основава на монархическото право, където наказанието е церемония на пълновластие; то използва ритуалните белези на отмянето, което налага върху тялото на осъдения и разгръща пред публиката една сцена на страх, която е толкова по-въздействаща, колкото по-надминаващо собствените си закони е физическото присъствие на владетеля и на неговата власт. Другите два са свързани с превантивната и изправителна философия за едно право на наказване, което реално принадлежи на цялото общество, но те се различават значимо според използваните техники. „В проекта на реформаторите наказанието е процедура по преквалифициране на индивидите като правни субекти; тя използва не белези, а знаци, кодифицирано множество от представи, чието бързо разпространение и максимално широк прием трябва да осигури картината на наказанието. А в проекта за затворническа институция наказанието е техника за оказване на принуда върху индивидите; то пуска в действие средства за дресиране на тялото – а не знаци – чрез следите, които оставя в поведението под формата на навици и предлага създаването на специална власт, която да изпълнява наказанието. Владетелят и неговата сила, общественото тяло, административният апарат. Белег, знак, следа. Церемония, представа, упражнение. Победен противник; правен субект, когото преквалифицират; индивид, подложен на пряка принуда. Тяло, което изтезават; душа, чиито представи се манипулират; тяло, което дресират“ (Фуко 1998: 137).

Следователно проблемът е следният: защо именно затворническият модел на наказателна власт и на физическо упражняване на наказанието е спечелил политическата битка? Защото класическата епоха е преоткрила тялото като обект и прицелна точка на властта, разбира се, по един исторически нов начин. Не е трудно да бъдат намерени знаците на фокусираното внимание, което сега се обръща на тялото – на тялото, което се манипулира, което се формира, което се дресира, което се подчинява, което отговаря, което става ловко и чиито сили се множат. Несъмнено тук централното понятие е „покорност“, което неразривно свързва познаваемото и анализируемото с полезното и манипулируемото тяло. Покорно е онова тяло, което може да бъде овладяно и използвано, да бъде променяно и усъвършенствано. И ако наистина във всяко общество тялото е плътно обградено от сили, които му налагат ограничения, забрани и задължения, то вече е налице една нова съвкупност от техники за принуда. Според Мишел Фуко на първо място сред тях е градацията на контрола: тялото не бива третирано като единна маса и неразчленимо единство, а е обработвано на части; върху него се упражнява фина принуда и

се въздейства на равнището на механиката – движения, жестове, пози, бързина: едно крайно детайлизирано властване над дейното тяло. На второ място – обектът на контрол: той не включва значимите елементи на поведението или езика на тялото, а икономичността, ефикасността на движенията, тяхната вътрешна организираност, принудата се отнася до силите, а не до знаците; единствената церемония, която има значение, е ритуалът на упражнението. На трето място – модалността: тя включва непрекъснато упражняване на принуда над самия процес на дейността, а не над резултатите от него, с помощта на един кодекс, позволяващ да бъдат контролирани отблизо времето, пространството, движенията. Тези методи, които позволяват наблюдаването на действията на тялото в детайли и осигуряват постоянното подчинение на неговите сили, като им налагат отношение на полезност–покорност се наричат „дисциплини“; те са обобщени формули на господство.

„Историческият момент на дисциплините е моментът, когато се ражда едно изкуство на човешкото тяло, което не цели само нарастването на неговите умения, нито задълбочаването на неговата полезност, а формирането на едно отношение, което по силата на същия механизъм го прави толкова по-послушно, колкото е по-полезно, и обратно. По този начин се формира една политика на принудите: на обработването на тялото, на премереното манипулиране на неговите части, жестове, поведение. Човешкото тяло е вкарано в една машина на властта, която го дълбае, разчленява и съчленява отново. Една „политическа анатомия“, която е същевременно и „механика на властта“, е в процес на зараждане; тя определя как могат да бъдат владени телата на другите, не само за да правят това, което желаем, но и за да действат така, както искаме, с техники и с бързината и ефективността, която им определяме. По този начин дисциплината произвежда подчинени и обучени тела, тела „покорни“ (Фуко 1998: 148).

И, разбира се, нейният концентриран образ е наказателната институция на задържането – модерният затвор, който заедно със своята изправителна технология трябва да бъде поместен именно тук: в точката, където кодифицираната да наказва власт се превръща в една дисциплинарна власт на надзираване; в точката, където универсалните наказания на законите започват избирателно да се прилагат към винаги едни и същи индивиди; в точката, където превъзпитаването на правния субект чрез мъчение става полезно дресиране на престъпника; в точката, където правото се преобръща и преминава във външната спрямо него сфера, а контраправото става действително и институционализирано съдържание на юридическите форми. В подобен случай онава, което генерализира властта за наказване, е не универсалното съзнание за закона във всеки един правен субект, а регулярният обхват, безкрайно съгъстената и непроходима тъкан от дисциплинарни техники за наблюдение, надзор и нормализация.

И още един факт: затворническата институция се е конституирала вътре в съдебния апарат, едва когато сред цялото социално тяло са били изработени

процедурите за разделяне и класифициране на индивидите, за тяхното закрепване и пространствено разпределяне, за поддръждането им, за извличането от тях на максимум време и максимум сили, за дресирането на техните тела, за кодирането на цялостното им поведение, за поддържането им в недопускателна пропуск видимост, за формирането около тях на цял апарат за наблюдение, записване и регистриране, за конституирането относно тях на едно знание, което се натрупва и централизира. Властта за превръщане на индивидите в покорни и полезни чрез прецизна работа върху техните тела, очертала институцията затвор, преди законът да го определи като своето универсално наказание. На прага на модерността едно ново законодателство дефинира наказателната власт като обща функция на обществото, която се упражнява по еднакъв начин върху всички негови членове и в която всеки от тях е равностойно представен; но превръщайки задържането в универсално наказание, именно същото законодателство въвежда процедури на господство, характерни за един особен тип власт. Правосъдие, което се нарича „егалитарно“, съдебен апарат, който се представя за „автономен“, но е обхванат от асиметриите на дисциплинарите принуди – такава е социалната констелация на раждането на модерния затвор. В действителност една теза е напълно вярна: затворът никога не е представлявал най-напред лишаване от свобода, на което впоследствие са предали техническата функция да поправя; от самото начало той бил „законово задържане“, натоварен с изправително допълнение, или пък начинание по видоизменяне на индивидите, което чрез лишаването от свобода може да функционира вътре в самата правна система. Следователно още от началото на XIX век наказателното затваряне едновременно обхванало и лишаването от свобода, и техническото преобразуване на осъдените. Превръщайки се в законово наказание, затворът натоварил с нова стойност юридикто-политическия въпрос за правото да се наказва с всички онези проблеми, които кръжат около технологиите за поправяне на индивидите.

Да повторим с Мишел Фуко – „завършени и строги институции“ – „затворът трябва да бъде изчерпателен дисциплинарен апарат. В няколко смисъла: той трябва да се заеме с всички аспекти на индивида, с неговото физическо дресиране, със способността му за труд, с всекидневното му поведение, с моралната му нагласа, с неговите предразположения; затворът е „вседисциплинарен“: въздействието му върху индивида трябва да бъде непрекъснато: безспирна дисциплина. Накрая той дава почти пълна власт върху задържаните; има своите вътрешни механизми за потискане и наказване: деспотична дисциплина. И трябва да бъде най-мощната машинария за придаване на нова форма на извратения индивид; неговият начин на действие е принудата на всеобхватното възпитание“ (Фуко 1998: 250). Накратко, затворът не е просто социално продължение на законодателната, полицейската или съдебната институция, които са му делегирали правото да бъде строго лишаване от свобода; той винаги е натоварен с изправително допълнение, с власт, която се стреми да бъде суверенна. А модерното право и правосъдие могат да функ-

ционираат ефикасно, само ако той представлява цялостно начинание по превъзпитанието на осъдените. И ако юридическият фундамент на наказателното задържане наистина е лишаването от свобода – номиналната същност на затварянето, то затворът бива социално оправдаван единствено чрез своите резултати от поправянето. Оттук и седемте принципа, които изграждат тази политическата технология. *Принцип на коригирането*: наказателното задържане има за същностна и неотменима функция преобразуване на поведението на осъдените. *Принцип на класифицирането*: осъдените трябва да бъдат изолирани според тежестта на престъплението, според техния пол и възраст, според тяхното криминално минало; но преди всичко според използваните поправителни техники, фазите на преобразуването и настъпилите промени в личността им. *Принцип на модулирането*: разгръщането на наказанията трябва да се променя според индивидуалността на задържаните, постигнатите позитивни или негативни резултати, проявите на напредък или непоправимост. *Принцип на труда като задължение и като право*: трудът е една от най-важните части на преобразуването и на постепенното ресоциализиране на задържаните; той не е допълнение и утежняване на наказанието, а смекчаване, лишаването от което е невъзможно. *Принцип на наказателното образование*: то едновременно е предпазна мярка в интерес на обществото и задължение пред всеки един задържан; налаганото на затворника цялостно третиране трябва да се стреми към изграждане на неговото общо и професионално образование, към неговото създаване, подобряване и повишаване. *Принцип на техническия контрол по задържането*: режимът в затвора трябва да бъде осъществяван от специализиран персонал, който притежава необходимите знания, морални и технически способности денонощно да бди над правилното формиране на осъдените. *Принцип на добавъчните институции*: наказателното задържане ще бъде следвано от мерки за контрол и подпомагане чак до окончателното реадптиране на бившия затворник. Успешното затвърждаване на резултатите от поправянето е дълъг и сложен процес, който обхваща социалното, трудовото и семейното интегриране на освободените.

Една трета политическа технология на тялото се ражда на прага на XX век в резултат от възникването и разпространението на „наказателния“ лагер, чиято вътрешна организация пункт по пункт се противопоставя на затвора и чийто начин на социално функциониране не би могъл да бъде разбран в юридически термини. В това се състои и фундаменталната разлика на реалността на лагерното тяло – нито в наказателната колония, каторгата или депортирането, нито при изтезавашото или изправителното наказание човешките същества, както показва Хана Арент, са превърнати в „абсолютно убиваеми“³.

³ Ето нацисткия вариант на пътя към лагерите: подготвителните разпоредби, които ще се превърнат не след дълго в модел за следване в други страни, обхващат следните фази. Първо, въведена е отличителната жълта звезда (1 септември 1941 г.). Второ, изменя се Законът за гражданството, с което евреин не може да бъде считан за германски гражданин (преди това са

Ключовият въпрос е при какви предпоставки невъзможното става възможно, нереалното – реално, а желаното – действително. Гениалната простота на новото, непознато в цялата човешка история преди XX век „престъпление срещу човечеството“, се състои в методичното разрушаване на човешкия статус в три фази: 1) Унищожаване на юридическата личност на субекта чрез лишаване от права; 2) Унищожаване на моралната личност на субекта чрез обезсилване на съвестта; 3) Унищожаване на уникалната идентичност на личността на субекта чрез заличаване на човешката способност за спонтанност на мисълта, и следователно на действието.

Лишаването от права в действителност означава елиминирането на всеки възможен юридически статус, включително и статуса престъпник, криминален или рецидивист. Ето как в нацистка Германия на практика е реализирано „убийството на юридическата самоличност на човека“: това се постига, от една страна, като определени групи от населението се поставят извън закрилата на закона, а с властовия инструмент на денационализацията беззаконието е легитимирано; и от друга – с изваждането на концлагерите от стандартната наказателна система и подбор на контингенти за тях без оглед на легитимна правна процедура, според която на всяко престъпление съответства предвидимо наказание. На свой ред криминалните престъпници обикновено биват изпращани в лагерите едва след изтичане на затворническата им присъда. При всички обстоятелства различните категории, събрани в лагери-

лишени от германско гражданство евреите на територията на Райха – Германия, Австрия, Моравия и Бохемия), ако живее извън границите на Райха (откъдето следва да бъде депортиран). Трето, издадено е постановление, според което цялото имущество на германските евреи, които са загубили гражданството си, се конфискува в полза на Райха (25 ноември 1941 г.). Подготовката достига своя връх чрез споразумението между Ото Риенак, министър на правосъдието, и Хайнрих Химлер, чрез което правосъдието се отказва от юрисдикция над „поляци, руснаци, евреи и цигани“ в полза на СС. Налага се депортираните в Терезиенщад да бъдат покрити с малко по-различни директиви, тъй като този лагер се намира на територията на Райха, вследствие на което евреите в него не се превръщат автоматично в хора, изгубили гражданството си. За подобни случаи на „привилигирани категории“ е използван един стар германски закон от 1933 г., който позволява на правителството да конфискува имущество, използвано за „враждебни на нацията и държавата“ дейности. Този вид конфискация се прилага обикновено спрямо политическите затворници и въпреки че евреите не принадлежат към тази категория – всички концентрационни лагери в Германия и Австрия стават „юденрайн“ най-късно до есента на 1942 г. – е необходима само още една последна законодателна мярка от март 1942 г., която обявява всички депортирани евреи за „врагове на нацията и държавата“. Според конференцията Ванзее (януари 1942 г.) „окончателното решение“ е трябвало да се приложи към всички европейски евреи, чийто брой бил изчислен на около 11 000 000. На 30 юни 1943 г. Германия, Австрия и Протекторатът, т.е. Райхът, са обявени за „юденрайн“. „Мерките срещу източните евреи са резултат не само на антисемитизма; те са част от една всеобхватна демографска политика, вследствие на което поляците ще споделят същата съдба като евреите – геноцидът – стига германците да спечелят войната. Това изобщо не е предположение, а напротив – поляците в Германия вече са заставени да носят отличителна значка, в която латинската буква „P“ замества еврейската звезда, а навсякъде именно това е първата мярка, предприета от полицията за институционализиране на процеса на унищожение“ (Арент 1993: 209).

те, са наблюдавани внимателно – евреи, душевно и заразно болни, представители на отмиращи класи, – за да не са способни нито за нормална, нито за престъпна дейност. Това на свой ред показва, че „превантивният арест“ е използван само като „предпазна полицейска мярка“; мярка, която отнема способността на човек да действа. Отклоненията от горното правило в Съветска Русия следва да се припишат на катастрофалния недостиг на места в затворите и на желанието – останало фактически неосъществено – цялата наказателна система да бъде превърната в система от различни трудови лагери.

И в нацистка Германия, и в Съветска Русия наличието на криминални в лагерите е необходимо за потвърждаване на официалните твърдения, че тази институция е предназначена именно за асоциални елементи⁴. Всъщност мястото на престъпниците не трябва да е в тях – най-малкото защото е много по-трудно да се заличи юридическата самоличност у виновника, отколкото у съвършено невинния. И неизменното вдворяване на рецидивисти е реална отстъпка от държавата спрямо обществото, което по този начин по-лесно свиква с наличието на лагери. От друга страна, за да се запази самата концентрационна система, докато в една страна не е премахнато правораздаването, престъпниците се изпращат в лагерите винаги след изтичането на присъдата им, следователно, когато те вече имат право да излязат на свобода. Накратко, лагерите в никакъв случай не бива да се превръщат в предвидима наказателна мярка за точно определени нарушения на закона.

Както показва Хана Аренд, към първоначалната смес от политически и криминални престъпници в руските и германските концлагери скоро се добавя и трета съставка, която бързо се превръща в преобладаваща. Мнозинството вече се състои от хора несторили нищо, което било в тяхното собствено, било в съзнанието на полицията да може логически да се приеме като повод за арест. В Германия от 1938 година насетне това са еврейските маси, в Русия – която и да било група, навлякла си немилостта на властите по причини, нямащи нищо общо с дейността ѝ. Именно тези групи от невинни във всяко отношение хора са най-подходящи за цялостния експеримент върху разграждането на юридическата самоличност у човека и поради това и количествено, и качествено съставляват основната част от лагеристите. Съдбата на тази трета група от съвършено невинни хора е най-тежка: към нея често са прибавяни и политически, и криминални затворници, които губят защитата на различието, че са извършили нещо, и вече изцяло са изложени на произвола на съдбата.

⁴ „И Гестапо, и СС винаги са смятали, че от изключително значение е в лагерите да се смесват хора от различни категории. Няма лагер, чиито обитатели да принадлежат изцяло към една категория. В Съветска Русия още от самото начало обичайна практика е да се смесват политически затворници и криминални елементи. През първите десет години съветска власт левите политически групировки се радват на известни привилегии и едва след цялостното разгъщение на тоталитарния характер на режима, след края на 20-те години политическите затворници официално започват да се разглеждат като по-низши от обикновените престъпници“ (Аренд 1993: 197).

Крайната цел, частично постигната в Съветска Русия и ясно изразена през последните етапи на нацистка Германия, е всички задържани в лагерите да се вляят в категорията на невинните.

Докато разделението на лагерниците на различни категории е само тактическа или организационна мярка, то действително произволният подбор на жертвите разкрива основополагащия принцип на тази „наказателна институция“⁵. Ако лагерите зависеха единствено от наличието на политически противници, те едва ли биха просъществували след първите години на тоталитарните режими⁶. В Германия след 1938 г. категорията на невинните се попълва масово с евреи; в Русия тя се представя от отделни групи от населението, които по различни причини са изпаднали в немилост. Но докато в Германия истински тоталитарен тип лагер, побрал огромни маси напълно невинни хора, се установява през 1938 г., в Русия това става в началото на трийсетте години – до 1930 г. повечето концлагеристи са все още криминални престъпници, контрареволуционери и политически. След този момент в лагерите попадат толкова много невинни, че наистина е трудно те да бъдат класифицирани – представители на „отмиращите класи“; хора, влезли в контакт с чужда страна; руснаци от полски произход; селяни, чиито населени места са унищожени; депортирани народи; уволнени войници; бивши военнопленници и т.н. Целта на една произволна система е окончателно да смаже гражданските права на цялото население, което в крайна сметка ще се окаже извън закона в собствената си страна. Унищожаването на юридическата самоличност е ключова предпоставка за тоталното господство над човека. И това е валидно не само по отношение на специални категории, като политическите или криминалните, а за всеки жител на тоталитарната държава. Всяко ограничаване на произволното преследване на определени политически или религиозни мнения, на различни интелектуални, морални или сексуални типове поведение,

⁵ Противовес на хаотичния подбор на лагеристи са категориите, на които те биват разделени още с пристигането си – свършено безсмислени сами по себе си, но удобни от организационна гледна точка. В германските лагери са разграничени криминални престъпници, политически, асоциални елементи, вероотстъпници и евреи – всичките със свои отличителни знаци. Прилаган отначало за предотвратяване на всякаква солидарност между лагерниците, този похват се оказва особено ценен, тъй като не позволява на никого да разбере дали неговата категория е по-нища или по-висша спрямо останалите. В Германия тази непрестанно изменяща се, педантично организирана структура придобива привидна стабилност, защото при всички случаи евреите остават най-долу. Ужасяващото обаче е, че лагерниците се отъждествяват с тези категории, сякаш те представляват някакъв последен автентичен остатък от правна нормативност. Като че ли именно тези категории обещава пределна надежда за предвидимо отношение като някаква последна и поради това жизненоважна юридическа идентичност.

⁶ Ако вземем за пример броя на лагерниците в Бухенвалд след 1936 г., ще се убедим, че задържаните невинни са крайно необходими за съществуването на лагерите. На практика от лагерите нямаше да остане и помен, ако Гестапо се бе придържало само към принципа за изолиране на опозицията, защото през 1937 г. Бухенвалд е с по-малко от 1000 лагерници и е пред закриване, преди да се вляят 20 000, осигурени от ноемврийските погроми, извършени през същата година.

на редица новоизмислени престъпления в действителност ще обезсмисли съществуването на лагерите, защото ще доведе до изграждането и прилагането на нова правна система, която неминуемо би конституирала юридическата самоличност на човека.

Вторият ход в успешната „подготовка на живи трупове“ е унищожаването на моралната личност на субекта чрез обезсилване на съвестта, което предполага да се „убие нравствеността у човека“. Това според Хана Арент се постига най-вече, като за пръв път в човешката история е премахната възможността за героизъм или мъченичество. Няма очевидци, няма свидетелства, няма гробове, освен масови: да покажеш от кой момент нататък смъртта не може да бъде забравена, означава да ѝ придадеш смисъл; да действаш отвъд собствената си смърт. Добре знаем, че всеки жест, за да има смисъл, трябва да притежава социална значимост. А в лагерите стотици хиляди живеят в абсолютна усамотеност: ето защо, каквото и да се случи, гласът никога няма да се чуе; те са неотменима част от всеобхватно организирано забвение, в което потъват не само обществено важните фигури, но и семействата и приятелите на жертвата. Скръбта и спомените веднага се забравят. „В цялата си история западният свят, дори в най-мрачни и най-кръвави периоди, е гарантирал на убития враг правото да остане в паметта на живите – истинско признание на факта, че всички сме смъртни (и *само* смъртни). Лагерите обаче налагат на самата смърт анонимност (като не допускат да се установи дали определен затворник е жив или мъртъв) и така напълно я обезсмислят като завършек на изминат житейски път. Те отнемат на индивида собствената му смърт и доказват, че оттук нататък нито нещо му принадлежи, нито той принадлежи на нещо. Смъртта му просто налага печат върху факта, че някога реално е съществувал“ (Арент 1993: 190).

На този унищожителен удар върху нравствеността на индивида може да се противопостави единствено човешката съвест, според която е по-добре да паднеш като жертва, отколкото на живееш в ролята на палач. Тоталитарният режим постига най-чудовищната си победа в мига, когато успява да откъсне нравствеността на човека от индивидуалното бягство и превръща гласа на съвестта в двусмислен съветник. Нима човек би могъл да реши нещо, когато е изправен пред избор дали да издаде своите приятели и да ги изпрати на смърт, или да предпочете гибел за децата си, за които е изцяло отговорен; когато дори самоубийството неминуемо би довело до изстребване на цялото му семейство? Действителният избор вече не е между добро и зло, а между едно убийство и друго убийство⁷. Кой би могъл да реши моралната дилема на

⁷ Създавайки условия, при които съвестта вече не е адекватна и става невъзможно да сторим добро, съзнателно организираното въвличане на всички в престъплението се разпростира и върху самите жертви, за да се постигне тяхното пълно съучастие. За целта на лагерниците се оставя възможността да правят избор, но не между добро и зло, а между едно зло и друго зло, и то именно, за да може да се привлече жертвата към извършването на престъплението спрямо самата нея.

гръцката майка, която нацистският войник принуждава сама да посочи, кое от трите ѝ деца да убие, за да живеят другите две?

Третата и последна стъпка към „масово производство на живи трупове“ е унищожаването на уникалната самоличност чрез заличаване на човешката способност за спонтанност на мисълта, и следователно на действието. Именно тази човешка индивидуалност очевидно най-трудно се разрушава, и дори унищожена, най-лесно се възстановява. Както показва Хана Арент, пътищата за смазването на човешката уникалност фактически са безброй: то започва с чудовищните условия при транспортирането – стотици голи тела, наблъскани във вагоните като добитък, прилепнали едно до друго почти до неразличимост, лашкани с дни до безкрай по цялата територия; минава през пристигането в лагера и обмисления шок от първите часове – бръсненето на главите, обличането в затворнически дрехи, „бродирането“ на наказателните номера – и завършва с мъченията, прилагани така, че да не водят до физическа смърт или поне не бързо. В крайна сметка всички тези методи имат една обща цел: да манипулират човешкото тяло с безкрайните му възможности да изпитва болка, но именно по начин, че да се постигне неотвратимо разрушение на човешката личност. Но действителният ужас започва, едва когато ръководството на германските лагери се поема от специалните части на СС. Спонтанните безчинства отстъпват място на абсолютно хладнокривно и системно унищожаване на човешки тела с една-единствена цел: да се изличи човешкото достойнство. Смъртта вече се избягва или се отлага за неопределено време, а животът се състои в своеобразно „пребиваване“ по нейните граници. Лагерите се превръщат в „учебни полигони“⁸; в „експериментални лаборатории“ за тотално деконструиране на тялото.

Междинно обобщение: успешното заличаване на юридическата самоличност и смазването на нравствеността у човека правят унищожаването на неговата индивидуалност максимално успешно. Окончателният резултат: милиони хора закрачват безропотно с наведени глави към газовите камери; не съществуват опити да повлекат със себе си някой от своите палачи; само на места избухват единични бунтове на съпротива; дори при освобождението на пръсти се броят спонтанните убийства на надзиратели. Защо? Защото смазаната човешка индивидуалност означава смазана спонтанност на мисълта и действието, заличена способност да започнеш със собствени сили нещо, което надхвърля първичните реакции спрямо средата и обстоятелствата⁹. И за-

⁸ Няма съмнение, че при „изтребванията“ се е целяло да се елиминират всякакви лични мотиви и емоционални състояния, и по този начин зверствата да бъдат сведени до минимум. За това говори и фактът, че неколцината лекари и инженери, на които е било поверено поддържането на газовите камери, непрекъснато въвеждали подобрения не само за да се повиши производственият капацитет на фабриките за трупове, а и за да се ускори и съкрати агонията.

⁹ Тук трябва да се посочи и смайващо малкият брой самоубийства. Те са много по-чести при ареста и депортирането отколкото в самия лагер, което се обяснява и с факта, че в него се предприемат всички възможни мерки за предотвратяването им, тъй като самоубийството е

щото понятието „човек“, „човешко същество“ или „човешка същност“ и реалността, която стои зад него, е унищожена; тя е сведена до съвкупност от първични инстинкти, които „ръководят“ поведението: това вече са призрачни тела с човешки лица, които съвършено безотказно се отправят към собствената си смърт. Това е и истинската победа на концентрационната система: „Триумфът на СС изисква изтерзаната жертва да тръгне безропотно към бесилото, предавайки се до такава степен, че се отказва от собствената си самоличност. Желанието на есесовците да смажат човека далеч не е безпричинно, не е произволна проява на садизъм. Те знаят, че онази система, която успява да съсипе своята жертва, преди да я качи на ешафода, е относително най-успешната за заробването на цял народ. Няма по-вцепеняваща гледка от тези върволици човешки същества, крачещи като чучела към смъртта си. Който я види, неминуемо се пита: „Как са били докарани дотук, с каква власт разполагат господарите на тези хора?“ – и извърща поглед, изпълнен с горчива болка, но и смазан“ (Арент 1993: 206).

И така, идеалният модел на „наказателен“ лагер логически е завършен: той представлява „експериментална лаборатория за тотално господство“ или с други думи: „фабрика за производство на смърт“. Налице е обаче съществена разлика между първоначалното предназначение на лагерите и тяхното определение като политически средства. В революционния период на бъдещия тоталитарен режим, както в нацистка Германия, така и в Съветска Русия те са техническо средство за системна разправа с политическия враг. Но едва след установяването на пълната власт над огромни маси от население, тоталитарните режими откриват в лагерите изцяло ново предназначение; те ги превръщат в безпрецедентен социален феномен, който е насочен не срещу един реален или действащ враг на режима, а срещу „обективния враг“. Поради това те се характеризират с една крайно важна и исторически нова черта – начинът, по който те функционират, макар и не фактът на тяхното съществуване, се държи в пълна тайна от цялото население, включително от високите равнища на партийната йерархия. В действителност на власт идва секретът за тайната полиция, чието дело е свеждането на обективните врагове до лагерници и тяхното унищожение в тайна.

Да си обективен враг не означава да си реално заподозрян за извършването на враждебни действия, а да си посочен и обявен в идеологията на режима за такъв. Оттук и съществената разлика между „опасен за държавата“ и „враждебен към държавата“: първата категория включва обективно качество, независимо от волята и поведението на конкретния индивид. Охранителните мерки, които предпазват националната общност от заплахата, имат за цел да

спонтанен човешки акт. От данните за Бухенвалд личи, че на самоубийства се дължат не повече от 0,5% от смъртните случаи, и че средно на година има едно-две самоубийства, макар че общият брой на смъртните случаи достига до 3516. От докладите за съветските лагери се вижда същото положение.

премахнат опасните личности, независимо от постъпката, евентуално извършена от тези хора; това означава да премахнат обективната опасност. Но не става дума за индивид, чиито опасни мисли трябва да бъдат провокирани или чието минало оправдава насоченото срещу него подозрение, а за един „патологичен“ субект, който подобно на „вирус“ е носител на зараза; носител на опасни за държавата тенденции, и поради това непринадлежащ на националната общност. Следователно, понятието обективен враг е централен и неотменим елемент от функционирането на тоталитарните режими; то надживява всички – първоначални и последващи – политически противници на новата власт, като в зависимост от динамиката на обстоятелствата се „разкриват“ нови и нови врагове¹⁰. Именно това понятие, чието конкретно съдържание се променя в зависимост от особеностите на политическата ситуация и позволява да се обяви война на нова група от населението, след като предишната е напълно унищожена, много точно приляга на историческия факт, многократно възпроизвеждан от тоталитарните режими – в действителност те не представляват „управление“ в какъвто и да било традиционен смисъл, а „движение“, което в своя възходящ ход постоянно се натъква на препятствия и е задължително да ги отстрани. И ако наистина може да се говори за правно мислене в рамките на тоталитарната система, то неговото централно понятие не е друго, а обективният враг.

И така, всички подготвителни условия са налице: от една страна, имаме всеобхватната и постоянно обновявана категория обективен враг, а от друга – лагера като „абсолютно и съвършено пространство на изключението“¹¹. Зада-

¹⁰ Нацистите, предусетили окончателното изстребване на евреите, вече са предприели необходимите подготвителни стъпки за унищожаването на полския народ, а Хитлер междувременно замисля заличаването на определени категории германци. Още през 1941 г., на съвещание на служителите в неговия щаб, се предлага спрямо полското население да се приложат наредбите, по силата на които евреите преди това са подготвени за лагерите на унищожението. Що се отнася за плановете на Хитлер за германския народ, по време на войната Фюрерът замисля възвеждането на *Закон за здравето на нацията*: „След всеобщ рентгенов преглед на Фюрера ще бъде представен списък на болните, най-вече на страдащите от белодробни и сърдечни заболявания. Въз основа на новия Закон за здравето на Райха... тези семейства не ще могат в бъдеще да останат сред обществото и ще им бъде забранено да създават деца. Съдбата им ще бъде определена съгласно следващите заповеди на Фюрера“ (Аренд 1993: 199). Броят на хората, които „не ще могат за останат сред обществото“, би представлявал значителна част от германското население; болшевиките, започнали с потомците на предишните доминиращи класи, насочват терора срещу кулаците (в началото на 30-те години), а след тях към руснаците от полски произход (между 1936 и 1938 г.), към татарите, поволжките немци по време на войната, към бившите военнопленници и подразделенията от окупационните части на Червената армия след войната, а с основаването на еврейската държава – и към руските евреи.

¹¹ В Съветска Русия се разграничават три донякъде „независими“ системи от лагери. Най-напред са групите за истински принудителен труд, които живеят относително свободно с присъди за точно определен срок. След това са концлагерите, където човешкият материал се подлага на жестока експлоатация и смъртността е изключително висока, но все пак са организирани за труд. И на края – лагерите на смъртта, за чиито обитатели никой не се и сеща и те систематично измират от глад.

чата вече е проста: тя се свежда чрез инструмента на тайната полиция обективните врагове да бъдат превърнати в лагерни тела и следователно да бъдат унищожени. Лагерите играят ролята на лаборатории, в които на практика се доказва основната теза на тоталитаризма, че всичко е възможно. В сравнение с тази централна задача всички останали са второстепенни – включително медицинските опити, като в тях по принцип са провеждани всякакви експерименти. Проблемът е как да се произведе нещо несъществуващо, а именно, човешко същество, подобно на другите животински видове, чиято една-единствена „свобода“ да остане „запазването на вида“¹². Целта на лагерите не е просто да се унищожават хора и да се смаже човешката личност; те служат и за заличаване на самата човешка спонтанност като начин на поведение и превръщането на човека в същество по-низше от животните. При обичайни обстоятелства това е невъзможно, защото спонтанността е свързана не просто с човешката свобода, но и със самия живот и никога не може да бъде напълно заличена. Единствено лагерите позволяват подобен експеримент, поради което те не само са най-тоталитарното общество, осъществявано някога, но и ръководен идеал на тоталното господство. Нещо повече, тоталитарното господство укрепва или запада успоредно с укрепването или западането на концентрационната система, защото именно лагерите представляват същинската централна институция на тоталитарната власт, където човекът бива превърнат в „безропотно животно“. На свой ред всички наказания, теоретично обосновани от правото и предвидени от законовата система вече нямат никакъв смисъл; те, както казва Хана Арент, се превръщат в „празни приказки“. Какъв смисъл има понятието убиец, когато се изправим лице в лице с масово производство на човешки трупове? В света на „живите мъртъвци“ сведеният до съвкупност от физиологични реакции човек е отделен радикално от всичко, заложено в него. Но най-страшното в лагерите, че изпратените там, дори да оживеят, са откъснати много по-безнадеждно от света на живите, отколкото ако бяха покойници – терорът налага тотална заборава. Тук убийството е напълно безлично: човек може да умре било от системни мъчения или хроничен глад, било просто защото лагерът е пренаселен и излишните трябва да се ликвидират. И обратното, ако притокът на човешки материал намалее и се появи опасност да останат малко затворници, веднага пристига заповед смъртността да бъде снижена¹³. В лагерите човешката смърт е превърната в безкраен про-

¹² Хитлер нееднократно заявява, че „се стреми към условия, при които всеки отделен човек ще знае, че живее и умира в името на запазването на своя вид“ (Фуко 2003: 181).

¹³ Както се случва в нацистка Германия към края на 1942 г., при което Химлер разпорежда всички лагерни коменданкти „на всяка цена да снижат смъртността“. Причината е, че от 136 000 изпратени 70 000 са издъхнали по време на транспортирането или веднага след това. По-късни сведения от Съветска Русия категорично потвърждават, че след 1949 г. смъртността в лагерите, достигаща преди това 60%, системно се понижава – вероятно поради всеобщия и остър недостиг на работна ръка.

цес, тъй като еднакво успешно е възпрепятствано както живеенето, така и умираването.

Да разгледаме принудителния труд, който е отличителна черта на съветската система от лагери. На пръв поглед сравнението ни се струва коректно – и трудът в затворите, и наказателните колонии или каторгата, и заточението или изгнанието, и дори робството ни изглеждат подходящи за изследване на съществуването в лагера. Но при по-прецизно вглеждане сравнението става невъзможно: принудителният труд като вид наказание винаги е ограничен по времетраене и по степен. Осъденият запазва правата си над своето собствено тяло – той не познава абсолютното изтезание и господство над себе си. Изгнанието отправя заточеника от една част на света към друга негова част, също населявана с хора, без да го изключва напълно от „социума“ на човешките същества. През цялата човешка история робството е било обществено регулирана институция – за разлика от лагеристите, робите никога не са били откъсвани от средствата си, следователно и от закрилата на своите събратя, а и като оръдия на труда са притежавали определена цена; като нечия собственост – определена стойност. Лагеристът няма цена, защото във всеки миг може да бъде заменен с друг; никой не знае кой е собственикът му, защото никой никога не го е виждал. От гледна точка на „нормалното“ общество той е съвършено излишен, макар трудът му да се използва в периоди на остър недостиг на работна сила, както в Съветска Русия и в нацистка Германия по време на войната. Като властова инстанция лагерите не се изграждат, за да произвеждат продукт – единствената им неизменна функция е да финансират собствения си надзорен апарат; следователно от икономическа гледна точка те съществуват заради самите себе си. Какъвто и човешки труд да се полага в тях, при други равни условия, той би бил по-качествен и по-евтин. Съветските лагери недвусмислено показват, че насилственият труд въобще не е основната им цел: този вид труд е обичайното състояние за всички руски работници, лишени от правото свободно да се придвижват от място на място и изложени на възможността всеки момент да бъдат преместени на работа където и да било. Налице е една икономическа безполезност, защото в действителност става дума за „фабрики на смъртта“: към затворените в лагерите се отнасят така, сякаш те вече не съществуват и преживяванията им не интересуват никого; „сякаш хората са се превърнали в трупове и някакъв обезумял дух ги е спрял на пътя между живота и смъртта, та да се позабавлява, преди да ги пусне до вечния покой. И не толкова бодливата тел, а именно майсторски изфабрикуваната нереалност поражда чудовищните безчинства и в крайна сметка представя изстреблението като съвсем естествена мярка“ (Арент 1993: 193). Оттук и объркването на здравия разум, който постоянно се пита: що за престъпление са извършили тези хора, за да търпят такива чудовищни мъки? Оттук и абсолютната невинност на жертвите – никой не може да заслужи подобно тегло. Оттук, най-сетне, и гротескната безразборност при подбора на лагеристите в съвършената държава на терора: подобно „наказание“ еднакво

основателно или неоснователно може да се стовари върху всеки един човек. Няма съмнение, че в цялата човешка история лагерът е единствената обществена форма, която позволява установяването на тотално господство. Тук всяка спонтанност, дори и в нейните най-интимни изяви, е заличена: това е образцовият „гражданин“ на тоталитарната държава. Абсурдното безсмислие и циничната антипрактичност на лагерите са привидни: те са най-важната институция, с която властта защитава и съхранява себе си. „За тоталитарните режими всеки човек, все още непревърнал се в сбор от животински реакции и механично изпълнявани функции, е съвършено излишен. Тоталитаризмът цели не налагането на деспотична власт над хората, а установяването на система, в която хората са ненужни. Тоталната власт може да се постигне и запази само в свят на условни рефлексии, на марионетки, у които няма вече и следа от спонтанност“ (Арент 1993: 208).

Заключително обобщение: светът на безкрайното умиране, в който на хората е втъпено, че са излишни чрез живот, в който наказанията се налагат без връзка с нарушението на закона, експлоатацията е без полза, трудът не произвежда продукт, е свят, в който всеки следващ ден е възпроизводство на безсилието. Но в рамките на тоталитарната идеология няма нищо друго освен логика: след като лагеристите „наистина“ са гниди, съвсем логично е да бъдат изстребвани с отровен газ; след като са дегенерати, не бива да им се позволява да разпространяват заразата сред цялото население; след като са „робски души“, опитите за превъзпитание биха били само загуба на време. Лагерите представляват лаборатории за изпитване на измененията в човешката природа и поради това са срам не само за жертвите и за онези, които са господствали над тях по силата на „научни“ стандарти, а за цялото човечество. Въпросът не е само в страданието или в броя на жертвите; застрашена е самата същност на човека, която, макар тези експерименти и да не успяват да променят, в действителност успяват да смажат. Тоталитарната убеденост, че всичко е възможно, доказва единствено, че всичко може да бъде унищожено. „Опитът за постижимост на всичко роди престъпления, които човек нито е в състояние да накаже, нито да прости. Когато невъзможното се превърне във възможно, то става ненаказуемо, непростимо, абсолютно зло, надхвърлящо понятните и обясними мерзки мотиви като себелюбие, ненаситност, скъперничество, ненавист, алчност и малодушие – поради това на него не могат да противостоят нито отмъстителен гняв, нито всесилна любов, нито опрощаващо приятелство. Също както жертвите във фабриките на смъртта или на бунището на забвенията в очите на своите палачи вече не са „човеци“, така и новият вид престъпници остават извън границите на единодушното схващане, че всички хора са грешни“ (Арент 1993: 211). Пред нас е „радикалното зло“, неподдаващо се на пълно разбиране и изчерпателно обяснение, защото е свързано с появата на обществена система, в която всички хора са станали еднакво излишни: „живи трупове, подлежащи на масово унищожение“.

Литература

- Агамбен, Дж. 2004. *Ното Sacer*. София: ИК „Критика и Хуманизъм“.
- Арендт, Х. 1993. *Тоталитаризмът*. София: Панорама.
- Арендт, Х. 1997. *Човешката ситуация*. София: ИК „Критика и Хуманизъм“.
- Арендт, Х. 2004. *Айхман в Йерусалим. Репортаж за баналността на злото*. София: Сиела.
- Делъоз, Ж., Ф. Гатари. 2004. *Анти-Един: Капитализъм и шизофрения*. София: ИК „Критика и Хуманизъм“.
- Дуоркин, Р. 2003. *Да се отнасяме към правата сериозно*. София: ИК „Критика и Хуманизъм“.
- Кафка, Ф. 1983. В наказателната колония. В: *До границата на виреене*. София: Наука и изкуство.
- Фуко, М. 1998. *Надзор и наказание. Разждането на затвора*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Фуко, М. 2000. *Аномалните. Цикъл лекции в Колеж дьо Франс, 1974–1975*. София: ЛИК.
- Фуко, М. 2003. *Трябва да защитаваме обществото. Цикъл лекции в Колеж дьо Франс, 1975–1976*. София: ЛИК.
- Agamben, G. 2005. *State of Exception*. University of Chicago Press.
- Arendt, H. 1961. *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*. Meridian.
- Arendt, H. 1972. *Crises of the Republic: Lying in Politics; Civil Disobedience; On Violence; Thoughts on Politics and Revolution*. Harvest/HBJ Book.
- Benhabib, S. 2003. *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Pantheon.
- Foucault, M. 1988. *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977–1984*. Routledge.
- Habermas, J. 2000. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory*. MIT Press.

Биографична справка: Мартин Канушев е доцент в Нов български университет и ръководител на Департамент „Философия и социология“. Преподава социология на властта, правото и медицината. Автор на книги, студии и статии по социология. Отговорен редактор на сп. *Критика и хуманизъм* и член на редакционната колегия на сп. *Социологически проблеми*.

Адрес за кореспонденция:
1618 София, ул. „Монтевидео“ 21
Нов български университет
Департамент „Философия и социология“
Email: mkanoushev@gmail.com

Статията е приета за печат на 04.11.2014 г.